

Фицик Л. А.

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри економічної теорії
Уманського національного університету садівництва*

Fytsyk L. A.

*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Economic Theory
Uman National University of Horticulture*

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ М. БУНГЕ У 80–90-Х РОКАХ ХІХ СТ.

THE PRINCIPAL DIRECTIONS OF THE ECONOMIC REFORMS IMPLEMENTED BY M. BUNGE DURING THE 80–90-s OF THE XIXTH CENTURY

Анотація. У роботі досліджується реформаторська діяльність видатного вітчизняного вченого-економіста ХІХ ст. М.Х. Бунге на посадах міністра фінансів та голови Кабінету міністрів Російської імперії. Розглядаються умови, в яких вона здійснювалась. Акцентовано увагу на кризових явищах в економіці та їх проявах. Виділено основні напрями економічних реформ. Виявлено, що розроблені М.Х. Бунге реформаторські проекти та реалізовані ним економічні перетворення багато в чому перекликаються із загальним спрямуванням та змістом сучасних економічних процесів в Україні.

Ключові слова: М.Х. Бунге, міністр фінансів, економічні кризи, реформаторська діяльність, Російська імперія, державне регулювання економіки.

Вступ та постановка проблеми. Сучасні кризові явища в економіці України супроводжуються безпрецедентним падінням ВВП, збільшенням зовнішнього боргу та бюджетного дефіциту, зниженням інвестиційної та інноваційної активності. Особливе місце при розробці стратегії економічного розвитку країни має займати дослідження позитивного вітчизняного історичного досвіду соціально-економічного реформування в умовах криз, який, на жаль, залишається ще недостатньо вивченим, та його практичне застосування.

Зважаючи на це, актуальності набуває системне дослідження функціонування економіки періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст., так званої епохи «Великих реформ», коли за досить короткий період Російська імперія досягла вражаючих успіхів в економічному розвитку і яка глибоко співзвучна нинішнім процесам ринкового реформування в Україні.

У даному аспекті велике значення набуває звернення до наукового та практичного доробку видатного українського вченого-економіста, державного діяча Російської імперії, теоретика та практика реформ другої половини ХІХ ст. Миколи Християновича Бунге.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед українських учених-економістів, що зверталися у своїх працях до окремих аспектів теоретичної спадщини М.Х. Бунге та їх впливу на подальший господарський розвиток Російської імперії, можна виділити Л.П. Горкіну, С.М. Злупка, П.М. Леоненка, Т.В. Гайдай, В.М. Фещенко, Л.В. Вернигору та ін.

Політику держави в економічній системі вченого досліджували Ю. Ущаповський, погляди М. Бунге на роль та функції держави у трансформаційній економіці досліджувала Н.І. Гражевська, ідеї державного регулювання економіки та його науково-практичному доробку вивчали А.О. Маслов та О.П. Курбет.

Спробу об'єктивного аналізу змісту та наслідків реформаторської діяльності М.Х. Бунге на посаді міні-

стра фінансів здійснив В. Кудлак, його роль у проведенні фінансових реформ в Російській імперії наприкінці ХІХ ст. та внесок у розвиток теорії грошей, кредиту та кредитно-грошового обігу знайшли відображення в працях В.В. Небрата, О.В. Ходченко, В.І. Гринчуцького та Т.Б. Пиндус.

Однак науково-практичний доробок видатного вченого-реформатора досліджений ще недостатньо. Вимагає більш ґрунтовного вивчення так званий «петербурзький період» життя М.Х. Бунге, коли реалізовувалася більшість його економічних програм, виокремлення основних складових, реформаторського курсу, зокрема соціального.

Метою даної роботи є виявлення основних напрямів реформаторської діяльності М.Х. Бунге в роки найбільш плідної його практичної діяльності – 80–90-х років ХІХ ст. на посадах міністра фінансів (із 1882 р.) та голови Кабінету міністрів (1887–1895 рр.) у період кризових явищ у світовій економіці.

Результати дослідження. Микола Християнович Бунге (1823–1895) – один із найвидатніших українських учених-економістів, державний діяч та публіцист, одна з найпомітніших постатей Російської імперії ХІХ ст. Більше 30 років пов'язували Миколу Християновича з Київським університетом, в якому він пропрацював на 30 різних посадах (зокрема, тричі обирався ректором) до 1880 р.

Завершивши свою педагогічну кар'єру в Київському університеті, М.Х. Бунге переїздив до Санкт-Петербурга, де з 1879 по 1881 р. виконував обов'язки товариша міністра фінансів, а з 1882 р. протягом шести років працював на посаді міністра фінансів Російської імперії. З 1887 по 1895 рр. М.Х. Бунге – голова Кабінету міністрів.

Петербурзький період діяльності Бунге співпав із небаченими раніше кризовими явищами у капіталістичній економіці – періодом так званої «Довгої депресії» 1873–1896 рр., яка проявилася в різних країнах із різною інтенсивністю, проте мала однакові прояви: це був період стрімкого падіння рівня цін, низьких темпів економічного

зростання та масового зубожіння населення. У Росії Довга депресія проявилася як три окремі рецесії (1874–1877 рр., 1881–1886 рр. та 1891–1892 рр.), у проміжку між якими економіка відновлювалася.

До 1882 р. криза перевиробництва охопила провідні галузі, і скорочення виробництва продовжувалося до 1887 р. Так, за підрахунками радянського економіста С. Струмліна, продукція тільки десяти провідних підприємств у 50 губерніях Європейської Росії зменшилася з 503,4 млн. руб. у 1882 р. до 426,9 млн. руб. у 1886 р., або на 15,2%. Також у ці роки відбувся спад і в машинобудівній галузі – на 31,1%, шкіряній – на 29,5%, текстильній – на 25,9% [16, с. 123]. У роки кризи значно скоротилася виплавка сталі, падали ціни на кам'яне вугілля, чавун, бавовну, цукор.

Криза загострила протиріччя в розвитку промислового капіталізму, ускладненого кріпосницькими пережитками, недостатністю внутрішнього накопичення капіталу, прогресуючою вузькістю ринку.

Промислова криза ускладнювалася низькими врожаєми 1882 і 1885 рр., а також світовою аграрною кризою, яка призвела до зниження попиту на промислові товари [13, с. 492].

Аграрна криза в Росії призвела до падіння закупівельних цін на зерно, величезного накопичення нереалізованих запасів хліба, скорочення посівних площ, розорення багатьох поміщицьких та селянських господарств. Вона супроводжувалася масовим безробіттям та зниженням споживання сільськогосподарської продукції, утруднюючи та відтягуючи цим самим перехід до похваллення промисловості [19, с. 14]. На поглиблення економічної кризи значною мірою вплинуло зовнішньополітичне становище імперії Романових та падіння вексельного курсу рубля на європейських біржах [4, с. 40].

Щодо третьої рецесії, яка розпочалася в Росії у 1890 р., то слід відзначити, що вона мала свої особливості. Це була циклічна криза періоду переходу від капіталізму вільної конкуренції до монополістичного капіталізму. Це також була третя циклічна криза, яка перепліталася з довготривалою аграрною кризою останньої чверті XIX ст. І те й інше наклали серйозний відбиток на її перебіг, назрівання і розгортання. Вона була слабша і коротша минулих циклічних криз та розгорталася в менш гострих формах, ніж у США та Західній Європі. Проте як звичайна криза вона стала важливим фактором зубожіння робітників – роки кризи і депресії були періодом великого підйому страйкового руху робітників.

Отже, Російська імперія в останній третині XIX ст. пережила дві світові промислові та світову аграрну кризу, яка тривала більше двох десятиріч [8, с. 1].

Стрибокподібний розвиток економіки, яка супроводжувалася структурними кризами, породжував потребу в координації процесів, в антикризових заходах із боку держави. На перший план мала вийти держава як інститут, здатний частково взяти на себе тягар проблем щодо впорядкування процесів в економіці та забезпечити її стабільний розвиток.

Самодержавство зіштовхнулося з необхідністю вироблення нових програм реформ, спрямованих на поліпшення економічної та політичної ситуації в країні, тому прихід у Міністерство фінансів відомого вченого, економіста М.Х. Бунге стало великою перемогою, викликало великі сподівання у суспільстві. У цьому призначенні бачили визнання авторитету науки і необхідності спеціальних знань для керівництва економічною політикою. У вересні 1880 р. М.Х. Бунге за дорученням Олександра II підготував програму записку про завдання економіч-

ної політики. Головна увага в ній була зосереджена на фінансовому стані країни, зокрема вказано на головні симптоми післявоєнної фінансової кризи: ріст бюджетних дефіцитів та державного боргу, інфляція та падіння рубля. У записці вчений пропонував заходи, спрямовані на подолання вказаних проблем [15, с. 115, 118].

Важливого значення М.Х. Бунге надавав «влаштуванню народного господарства за участю держави», у тому числі вдосконаленню правових засад розвитку ринкових відносин, подоланню бюджетного дефіциту на основі скорочення державних витрат на утримання армії та чиновництва [6, с. 121].

Після трагічної загибелі Олександра II новий імператор Олександр III 1 січня 1882 р. призначив М.Х. Бунге міністром фінансів. Відомий український вчений М.І. Туган-Барановський уважав, що Бунге став істинним реформатором економічної політики саме тому, що він прийшов на посаду міністра фінансів як добросовісний учений, який добре обізнаний з економічною наукою, економічною та фінансовою політикою Заходу [14, с. 260].

На вищих державних посадах М.Х. Бунге як державник-реформатор очолив проведення економічних перетворень, спрямованих на остаточний розрив Росії з феодальним минулим, поступальний розвиток суспільства шляхом створення ринково-підприємницького середовища та глибокого соціального реформування. Саме на цьому шляху, як влучно підкреслює Т. Гайдай, він прагнув залучення країни до когорти цивілізованих, економічно розвинених держав. Це реформування економічного середовища, створення умов для конкуренції, розвиток відносин власності, підприємництва та ін. [5, с. 13].

Особливої уваги заслуговує насамперед застосування М.Х. Бунге бюджетно-податкових важелів впливу на економічний розвиток країни в кінці XIX – на початку XX ст., у чому відчувався вплив німецької історичної школи, засновником якої був Ф. Ліст (1789–1846).

Погляди її представників імпонували вченому, адже базувалися на еволюційному характері економічних систем, необхідності виявлення закономірностей народногосподарського процесу, специфічних для кожної стадії економічного розвитку і для окремої країни в залежності від забезпечення ресурсами та активному державному втручанню в економіку [9, с. 3]. М.Х. Бунге, за прикладом Німеччини після об'єднання у 1871 р., намагається посилити державну підтримку насамперед обробної промисловості Росії.

Використовуючи багатий досвід реформ Миколи Християновича на вищих державних посадах та їх висвітлення науковцями, намагатимемось виокремити їх основні напрями.

1. Подальше реформування аграрних відносин. Слід підкреслити, що розуміння Бунге суті аграрних відносин визначалося його теоретичними поглядами: він був палким прихильником приватного землеволодіння і вважав право повного розпорядження землею реалізацією принципу свободи підприємництва; ще в «Положеннях» 19 лютого 1861 р., які розроблялися з його участю, була закладена ідея звільнення кріпаків із землею за викуп і перетворення в перспективі на власників наділів [17, с. 74]. Це, на думку вченого, дало б змогу позбавитись патріархальності общинного землеволодіння та вирішило б проблему обезземелення. Тому для поширення дрібного землеволодіння М.Х. Бунге було ініційовано заснування в 1882 р. Селянського банку, який започаткував державне іпотечне кредитування.

Регулювання селянського землеволодіння шляхом полегшення умов для виникнення приватної власності

мало сприяти становленню класу середніх власників. Це давало змогу, з одного боку, стабілізувати суспільство, оскільки саме селянин-власник повинен стати опорою та фундаментом держави, а з іншого – значно збільшити ефективність сільського господарства, стимулювати його розвиток та підвищити добробут села.

2. Реформування податкової системи. Подальше реформування аграрних відносин М.Х. Бунге пов'язував із поступальною ліквідацією залишків феодално-кріпосницької залежності селян у вигляді зниження викупних платежів селян та переведення їх на обов'язковий викуп. Цим він намагався позбавити селянство від надмірного податкового тягара та перенести частину податків на заможні верстви населення. У результаті зниження викупних платежів удалося дещо послабити податковий тягар на сільське населення. Так, до 1 січня 1892 р. із загальної суми первісного капітального боргу 886,3 млн. руб. було списано 167,6 млн. руб., тобто 18,9% [15, с. 129].

Наступним пріоритетом після зниження викупних платежів стало скасування феодалного подушного податку та перехід до податку на дохід.

Про успіх реформи свідчать дані про скорочення протягом 1882–1887 рр. надходжень від подушного податку: якщо у 1882 р. обсяги надходжень від нього становили 54,8 млн. руб., то вже у 1887 р. – тільки 1,3 млн. руб. [7, с. 250]. Наступним кроком запроваджується прибутковий податок, який мав на меті стимулювати приватну ініціативу та розвиток конкурентних відносин.

Прогресивні методи оподаткування дали змогу не тільки значно поповнити державу скарбницю, а й сприяти розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі та транспорту [12, с. 102].

Податкова реформа, на думку В. Степанова, «поклала початок модернізації системи оподаткування і тим самим сприяла процесу індустріалізації країни» [15, с. 149].

І хоча після відставки М.Х. Бунге податкові реформи так і не були продовжені, деякі його рекомендації були взяті до уваги С.Ю. Вітте.

3. Реформування фінансової сфери. Слід зазначити, що в роки промислових та аграрних криз кредитна система Російської імперії переживала застій. Учений розуміє, що розвиток приватного кредиту, а саме приватного банківського сектору, є підґрунтям економічного добробуту, і в роки міністерської діяльності вживає заходів для посилення урядового контролю насамперед над операціями комерційних банків заради захисту інтересів вкладників. Російський історик В. Степанов, який ґрунтовно вивчав соціально-економічні реформи М. Бунге, слушно зазначив, що лише під час його міністерської діяльності почалися істотні поліпшення в кредитній системі Російської імперії [15, с. 150].

Спираючись на фактичний матеріал, можна стверджувати, що фінансова система Російської імперії в період перебування Миколи Християновича Бунге на міністерській посаді хоч і не була позбавлена певних, доволі серйозних проблем, але міністром було проведено ряд успішних реформ, спрямованих на подолання кризових явищ. Проведені ним перетворення у фінансовій сфері були найбільш вдалимими.

Посилаючись на досвід західних країн, міністр фінансів М.Х. Бунге у вересні 1880 р. писав: «Визнаючи, що держава зобов'язана приходити на допомогу підприємствам, що мають державне значення, і що в Росії такі випадки повинні мати місце частіше, ніж у Західній Європі, не можна не визнати, однак, явищем аномальним, що приватні особи і акціонерні товариства звертаються за позичками і допомогою до уряду в той час, коли

у нас існує багато приватних банків» [2, с. 140]. Для такої аграрної країни, якою була Російська імперія в другій половині XIX ст., успіх ринкових реформ суттєво залежав від фінансової підтримки села, ефективної політики кредитування сільського господарства. Тому, по-перше, було відновлено доступний і порівняно недорогий земельний кредит. У 1882 р. із метою «полегшення селянам всіх найменувань способів до купівлі землі» було засновано Державний селянський поземельний банк. Через три роки (1885 р.) було організовано «з метою підтримки землеводіння потомствених дворян» Державний дворянський земельний банк.

По-друге, відбулися суттєві зміни у сфері регулювання діяльності активно-пасивних операцій комерційних банків.

По-третє, при М.Х. Бунге суттєво змінився характер діяльності Державного банку Російської імперії, який у початковий період свого функціонування займався лише фінансуванням наслідків від ліквідації системи старих банків [18, с. 89].

У центрі уваги Міністерства фінансів і Державного банку була також підтримка та порятунок товариств взаємного кредиту, комерційних та акціонерних банків.

4. Реформування грошової системи. Як економіст-практик і державний діяч, який багато років займався проблемами грошового обігу, М. Бунге виступив із програмою відновлення системи золотого монометалізму, яка, на його переконання, в перспективі є найбільш прийнятною для Росії системою грошового обігу. Ще навесні 1884 р. за його вказівкою було припинено продаж за кордон золота, яке поступало за рахунок зовнішніх запозичень та митних зборів. Ця операція проводилася з метою підтримки курсу рубля, сприяла інтеграції Росії з передовими країнами заходу [18, с. 90].

Важливою подією стало утвердження 17 грудня 1885 р. нового монетного статуту: замість 83 1/3 проби для срібної та 88-ї для золотої монети була прийнята 900-та проба за зразком більшості європейських держав [15, с. 204]. Ці зміни мали за мету наблизити монету Росії до європейських стандартів, закріпити довіря до неї на світовому ринку та спростити розрахунки в закордонних платежах.

Напередодні відставки Бунге в Міністерстві фінансів у цілому склалася концепція майбутньої грошової реформи, сенс якої полягав у девальвації рубля та переході до золотого монометалізму, хоча економічна криза та депресія в промисловості відстрочили грошову реформу на декілька років.

Таким чином, саме завдяки розпочатим М.Х. Бунге перетворенням були створені передумови для грошової реформи, яку провів у 1895–1897 рр. С. Вітте, і він був одним із перших, хто не тільки теоретично, а й практично заклав основи її майбутнього успіху [3, с. 35; 10, с. 105].

5. Митна політика. У 1882 р., коли криза перевириництва охопила провідні галузі, М.Х. Бунге почав працювати над виробленням торгово-промислової політики держави і в 1885 р. виділяє її основні напрями, серед яких – полегшення умов виникнення торгово-промислових підприємств та акціонерних компаній; розвиток технічної освіти; модернізація торгово-промислового законодавства; посилення митної підтримки. Це було необхідно реалізовувати, беручи до уваги фактичне відставання Росії від країн Західної Європи майже на півстоліття.

У результаті кропіткої роботи Бунге добився невеликого, але стійкого перевищення експорту над імпортом і вже починаючи з 1882 р. торговельний баланс незмінно був активним. Митна політика сприяла індустріалізації

країни. Незважаючи на аграрну кризу та депресію в промисловості, притік іноземних капіталів в індустрію не тільки не скоротився, навіть зріс [15, с. 16].

6. Соціальна політика. Особливе місце у реформаторській діяльності Миколи Християновича Бунге на посаді міністра фінансів Російської імперії займало соціальне питання. Комплексне соціально-економічне реформування він прагнув досягти шляхом як зростання загальних економічних показників, так і реального добробуту широких мас населення, що мало стати фундаментом розвитку та зміцнення держави та внутрішнього ринку [12, с. 105].

Як основоположник та один із найяскравіших представників Київської економічної школи XIX ст. він уважав, що негативні наслідки капіталізму в соціальній сфері можна пом'якшити за допомогою державної соціальної політики. Особливо високо вчений оцінював праці американського економіста, представника класичної школи політекономії Г.Ч. Кері (1793–1879), якому вдалося виявити позитивний взаємозв'язок між економічним розвитком і життєвим рівнем робітників, довівши, що оплата праці зростає швидше, ніж винагорода за капітал. Для М.Х. Бунге це стало важливим аргументом у суперечці з прихильниками соціалістичного шляху розвитку, які стверджували, що розвиток капіталізму супроводжується зuboжінням трудящих [9, с. 6].

В.Я. Кудлак, який досліджував соціальний чинник у реформаторській діяльності Бунге, акцентує увагу на тому, що вирішення найгостріших соціальних проблем він бачив переважно у взаєминах соціальних груп і держави, а не окремих індивідів [11, с. 21]. Для підвищення життєвого рівня незаможних верств населення потрібно не стільки збільшувати видатки з бюджету на соціальні програми, скільки створювати необхідні передумови для реалізації

їх власної ініціативи, спрямованої для досягнення добробуту. На думку М. Бунге, держава повинна «сприяти придбання нерухомої власності і накопиченню капіталу» для кожного члена суспільства, тим самим створюючи передумови для розвитку підприємництва. Він також відстоював ідею участі робітників у прибутках підприємства шляхом акціонування, що повинно сприяти матеріальній підтримці працівників і покращити якість та умови праці [11, с. 24].

Свою програму соціально-економічних перетворень М. Бунге найповніше виклав у своєрідному політичному заповіті, який отримав назву «Потойбічні нотатки», котрий був складений вже після його відставки. Значна частина цієї праці присвячена соціальним проблемам та шляхам їх вирішення, вони нерозривно пов'язуються із загальним процесом ліберальних економічних реформ.

Висновки. Таким чином, за час свого перебування на міністерській посаді, в умовах економічної кризи та наступної депресії М.Х. Бунге вдалось розпочати практичну реалізацію комплексу масштабних реформаторських проектів: подальше реформування аграрних відносин; здійснення модернізації фіскальної системи; реформування фінансово-кредитної та грошової системи, зокрема початок інновацій у сфері державного іпотечного кредитування, ініціювання заснування Селянського банку, зміцнення державного кредиту та довіри до державних цінних паперів, здійснення підготовчої роботи для проведення грошової реформи; започаткування революційних перетворень у сфері регулювання трудових відносин тощо.

Розроблені М.Х. Бунге реформаторські проекти та реалізовані ним економічні перетворення багато в чому перекликаються із загальним спрямуванням та змістом сучасних економічних трансформаційних перетворень в Україні.

Список використаних джерел:

1. Бунге Н.Х. Загробные заметки / Н.Х. Бунге // Река времени ; публ. В.Л. Степанова. – М., 1995. – Кн. 1. – С. 198–254.
2. Бунге Н.Х. О финансовом положении России / Н.Х. Бунге ; публ. А.П. Погребинского // Исторический архив. – 1960. – № 2. – С. 132–143.
3. Вернигора Л. Місце М. Бунге в розвитку вітчизняної економічної думки другої половини XIX століття / Л. Вернигора // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка». – 2006. – № 84. – С. 34–37.
4. Власенко В.Е. Денежная реформа в России 1895–1898 гг. / В.Е. Власенко. – К., 1949. – 217 с.
5. Гайдай Т.В. Поєднання наукових традицій в умовах становлення вітчизняної економічної теорії у другій половині XIX ст.: феномен М.Х. Бунге / Т.В. Гайдай // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка». – 2006. – № 84. – С. 12–16.
6. Гражевська Н.І. М. Х. Бунге про роль та функції держави в трансформаційній економіці / Н.І. Гражевська // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка». – 2006. – № 84. – С. 21–24.
7. Гринчуцький В.І., Пиндус Т.Б. Роль М.Х. Бунге у проведенні фінансових реформ у Російській імперії (наприкінці XIX ст.) / В.І. Гринчуцький, Т.Б. Пиндус // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2005. – Вип. 37–38. – С. 245–253.
8. Жданков А.В. Изменение условий сельскохозяйственного производства в Европейской части России конца XIX века под влиянием аграрного кризиса / А.В. Жданков. – Л., 1976. – 35 с.
9. Клинов В.Г. Россия XIX века: актуальные аспекты развития экономической мысли и народнохозяйственной политики / В.Г. Клинов // Мировое и национальное хозяйство. – 2009. – № 2. – С. 1–13.
10. Кудлак В.Я. Основні аспекти ринкових реформ видатного вітчизняного вченого-економіста та державного діяча М.Х. Бунге (кінець XIX ст.) / В.Я. Кудлак // Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 39–40. – С. 70–81.
11. Кудлак В.Я. Роль соціального чинника у реформаторській діяльності М.Х. Бунге / В.Я. Кудлак // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 1. – С. 21–25.
12. Кудлак В., Кудлак Г. Ринкові реформи М.Х. Бунге на посаді міністра фінансів Російської імперії (кінець XIX ст.) / В. Кудлак, Г. Кудлак // Галицький економічний вісник. – 2009. – № 1. – С. 100–108.
13. Мендельсон Л.А. Теория и история экономических кризисов и циклов. Том II / Л.А. Мендельсон. – М. : Издательство социально-экономической литературы, 1959. – 766 с.
14. Небрат В.В. Вклад М.Х. Бунге у розвиток теорії грошей, кредиту та кредитно-грошового обігу / В.В. Небрат // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2005. – Вип. 37–38. – С. 253–264.
15. Степанов В.Л. Н.Х. Бунге: Судьба реформатора / В.Л. Степанов. – М. : РОССПЭН, 1998. – 398 с.
16. Струмилин С. Промышленные кризисы в России / С. Струмилин // Проблемы экономики. – 1940. – № 2. – С. 120–131.
17. Ушаповський Ю. Київська економічна школа XIX ст. у контексті зародження інституціоналізму / Ю. Ушаповський // Економіка України. – 2012. – № 2. – С. 70–80.

18. Ходченко О.В. Вплив ідей західної економічної думки на ліберальні реформи в кредитній системі Росії та України в другій половині XIX століття / О.В. Ходченко // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2007. – Вип. 39–40. – С. 82–95.
19. Яковлев А.Ф. Экономические кризисы в России / А.Ф. Яковлев. – М., 1955. – С. 127–140.

Аннотация. В работе рассматриваются основные направления реформаторской деятельности выдающегося отечественного ученого-экономиста XIX в. Н.Х. Бунге на должностях министра финансов и председателя Кабинета министров Российской империи. Акцентировано внимание на кризисных явлениях в экономике, их проявлениях, в условиях которых осуществлялось реформирование. Установлено, что разработанные Н.Х. Бунге реформаторские проекты и реализованные экономические преобразования во многом созвучны общим направлениям и содержанию современных экономических процессов в Украине.

Ключевые слова: Н.Х. Бунге, министр финансов, экономические кризисы, реформаторская деятельность, Российская империя, государственное регулирование экономики.

Summary. The article deals with the reformatory activity of the famous national academic economist of the XIXth century M. Bunge on the positions of Minister of Finance and the Chairman of the Cabinet of Ministers in the Russian Empire. The conditions under which his reforms were implemented are considered. The crisis developments in economics are emphasized. Main economic reforms directions are marked. It has been established that reformatory projects developed and economic conversions implemented by M. Bunge are consistent with the general direction and the essence of the modern economic processes in Ukraine.

Key words: M. Bunge, Minister of Finance, crisis developments, reformatory activity, the Russian Empire, state economic regulation.